

mål¹+mæle

F og v, sted med stød og bornholmske både

Læserspørgsmål og svar på *side 2*

Vi fylder rundt

Trods sølvstænkene i det gyldne hår står *Mål og Mæle* stadig stærkt. Læs lederen *side 6*

Mærk verden og sproget gennem ord for pasta

side 9

Kongerøgelse, klassekamp og svindelnumre

Bladets medgrundlægger Ole Togeby afslører dunkle sider af bladets fortid *side 11*

Mund til mund

Pernille Frost ser nærmere på en sprogligt vigtig kropsåbning *side 18*

Frisisk frikvarter

Få indsigt i de tre forskellige frisiske sprog, som Sune Gregersen løfter ud af glemslens havgus *side 25*

Nostalgisk quiz

Sprogviden ripper op i fortiden, både bladets egen og den almene *bagsiden*

Spørgsmål og svar om sprog **2**

Jubilæumsleder **6**

To sprogminutter **7**

Pastatyper **9**

Mål & Mæle i 50 år **11**

Om at bruge mund **18**

De glemte genboer **25**

Sprogviden **32**

Orion udtales Órion eller Oríon. Og på århusiansk OOOOOrion.

Ole Jensen

Om at bruge mund

Af Pernille Frost

»Åbning i ansigtet hos mennesker og dyr hvorigennem føden indtages, og hvorfra tale eller lyde udsendes«

Det er naturligvis munden denne forklaring sigter på, og hovedbetydningen af ordet *mund* er her citeret fra *Ordbog over Det Danske Sprog (ODS)*. Ordbogen beskriver også de tre bibetydninger som er afledt af hovedbetydningen, nemlig (1) den indre mund, selve mundhulen, jf. *være tør i munden*; (2) mund i betydningen »tale«, jf. *bruge mund* eller *holde mund*; og som det tredje kan *mund* betyde et helt menneske: (3) En person – ofte et barn – der skal have mad, jf. at *have mange munde at mætte*. Det sidste udtryk er stærkt billedligt. Man ser for sig en redefuld sultne unger med åbne munde. Munden fremhæves og repræsenterer hele personen metonymisk, ligesom når *lovens lange arm* repræsenterer politibetjenten eller hele politiet.

Munden er en af de kropsåbninger der har mange synonymmer – de fleste nedsættende: *kæft*, *kaje*, *gab*, *flab*, *trut*, *fløs*, *mule*, *skuffe*, *kværn*, *ædespalte*, *mundlæder*, *snakketøj* og *kyssetøj*. Tænderne har også tiltrukket sig synonymmer som *bisser* og *pløkker*, men sjovt nok har hverken læber eller tunge et eneste synonym.

I citatet får vi også forklaret mundens vigtige funktioner: føden går ind,

og lyde kommer ud. Gennem munden kan vi desuden ånde med ekstra volumen, og til disse mundfunktioner har vi i sproget mindst hundrede verber til rådighed. Disse mund-ord vil jeg i det følgende se nærmere på.

Vi spiser og drikker med verber

Den første gruppe ord beskriver at indtage fast føde: Med *spise* får vi den mest neutrale beskrivelse. Men man kan også *guffe* og *kværne*, og på moderne dansk kan man *fråde*, hvilket er yngre generationers bud på at »spise med glubende appetit«. Det svarer i ældre generationers sprogbrug til *æde*. Og netop *æde* er gledet fra engang at være den neutrale betegnelse til at være en betegnelse for at spise grimt eller uhæmmet, ofte brugt om dyr.

Påvirkningen skete fra middelalderen til omkring reformationen, hvor middelnedertysk (plattysk) taltes af nordtyske indvandrere der alle *spiste* (eller *spes!*), uanset hvilke sociale lag de repræsenterede. Og da middelnedertysk gennem hansetiden havde status omtrent som engelsk i dag, blev en del centrale danske gloser udskiftet. Således foretrak man at *spise* fremfor at *æde*, og til sidst blev *æde* reserveret til jævne mennesker og dyr. På svensk, engelsk og højtysk har de tilsvarende ord *äta*, *eat* og *essen* beholdt deres neutrale status.

Hvis vi ser på faserne i spiseprocessen, kan de også have mange former: Man *bider*, *nipper*, *slikker*, *suger* eller *sutter*, derefter *tygger*, *gumler*, *knaser*, *smasker* eller *gnasker* man og til sidst *synker*, *sluger* eller (*ned*)*svælger* man den findelte og opfugtede mad, samtidig med at et praktisk lille strubelåg lukker for luftrøret, så maden ikke ender i *den gale hals*.

I modsætning til den faste føde opholder den flydende sig ikke længe i munden, og processen er derfor ikke så beskrevet af verber. Hele drikkeprocessen kan betegnes neutralt med *drikke*, og gør man det uhæmmet, kan man *bælle*, *tylle* eller *kæve*. Af kop, glas eller flaske *drikker* man, men bruger man ske, så er det sjovt nok stadig at *spise*, fx at *spise suppe* – for på moderne dansk *søber* vi ikke længere.

Den flydende føde kan også *suges* med *sugerør*, og hvis man indtager flydende føde og samtidig hiver rigeligt

luft ind, så beskrives det som *slubre*. Spædbørn drikker brystmælk ved at *sutte* – de hverken *suger* eller *slubrer*, for til *sutte* hører en mere fremskudt og aktiv tunge. Man kan også *sutte* på et bolsje, og det er derfor påfaldende at det kom til at hedde *sugetablet*.

En del verber behandler uønsket spiseadfærd, og vi har allerede været inde på *slubre*. Tygger man med åben mund, vil man komme til at *smaske* – en lydlig fusion mellem *smække* og *klaske*, der dog ikke er mund-ord, for dét kan munden trods alt ikke. Med åben mund er der også risiko for at *savle*. Og har man slugt luft mens man spiste, så vil man bagefter *bøvse* eller *ræbe*, hvilket i hvert fald i vores kultur er uønsket hos andre end spædbørn – som heldigvis ikke *ræber* endnu. Uhæmmet indtagelse af alkohol vil uvægerligt resultere i at munden *hikker* afslørende.

Søbe-mad, en. [II.1] (jf. [Suppemat](#)) egl.: betegnelse for enhver (flydende) spise, som spises med ske; skemat (mods. Gaffel-, Knivmad); nu kun om flydende spiser som øllebrød, vælling, gule ærter, suppe olgn. (hvorimod fx. grødretter nu ikke medregnes hertil). Pflug. DP.1104. Ing.VSt.26. *Naar Suppen kom, han rynked' Næsen, | Og raabte: "Gaae kun Eders Vei, | Thi Søbemat jeg spiser ei!" Bastian.nr.5.1. en Søbemat, som han afskyede, nemlig Sagovælling. Schand.F.290. Alt, hvad der spistes med Ske, ogsaa Grød, kaldtes "Søbemat". FrGrundtv.LK.76 (sml. MO.). Feilb. Lollo.

S

Figur 1. Opslaget Søbe-mad i Ordbog over det danske Sprog, bind 23 (1946). Eksemplerne gælder bl.a. Heinrich Hoffmann, Den store Bastian (1847), og Sophus Schandorph, 10 Fortællinger (1891).

Hvad er et mund-ord?

Mund-ord er verber der beskriver mundens aktiviteter nuanceret og ofte lydmalende. I artiklen indgår 128 mund-ord, og de kan overordnet grupperes efter mundens hovedfunktioner, nemlig indtagelse af føde, frembringelse af tale eller lyde samt støtte til respiration. Ligger du inde med flere mund-ord, så send dem gerne til forfatteren på pernillefrost@gmail.com.

Et bakgear

Men kroppen har også den mulighed at afvise den føde man byder den. Man *knækker* eller *brækker sig*, og her har sproget fokus på at man bøjer sig forover når man *kaster op*. Små portioner nøjes man med at *gylpe* (op). I moderne dansk kan munden *ørle*, og tidligere kunne den *spy maden*. Det kan den stadig i Sverige, mens vi i Danmark nu kun taler om at *spy ild*. Det er dog det gamle *spy* der indgår i *spytte*, *udspy* (fx eder), *spyflue* og *spygat* (på skib) – og muligvis også i *spydig*.

Omkring talen

En anden vigtig funktion må siges at være mundens evne til at danne tale-lyde i et samspil mellem stemmelæber, ganesejl, tunge, læber og kæbe. Og hvor genialt er det ikke at de organer der optager og finder føden, ælter den med spyttets enzymer og sender den videre i fordøjelsessystemet, hvor den optages eller lagres som energi – at de selvsamme organer også er specialiserede til med hjælp fra ånde-

drætssystemet at danne et utal af lyde på alle menneskelige sprog!

Det gælder for de mund-ord der beskriver talen, at de ikke omhandler kommunikationens indhold, men snarere er metaord der karakteriserer talens lydstyrke, grad af formalitet og »uperfekthed«.

Lad os først se på en række neutrale ord som beskriver talens lydstyrke: *hviske/tiske*, *tale*, *råbe* og *skrige*. Læg mærke til hvor godt ordenes lydmateriale så at sige mimer det de beskriver: prøv at hviske *hviske*, sige *tale*, råbe *råbe* og skrige *skrige*. I *hviske* med den centrale, korte e-lyd, åbnes munden kun til en sprække – som når man hvisker. I *tale* har vi en »almindelig« halvåben mund, og i *råbe* rundes læberne foran et endnu større mundhulrum. I *skrige* er tænderne blottede, overlæben hævet og hele ansigtet fortrukket – præcis som når man skriger. Med munden kan man heldigvis også regulere andres lydstyrke ved at *tysse* på dem.

På værdiskalaen er *tale* mest formelt, *snakke* nogenlunde neutralt, *sludre* beskriver en uformel, hyggelig snak, mens de nedsættende undertoner melder sig i *skvadre*, *pladre*, *knevre* og *kværne* og bliver endnu kraftigere i *ævle*, *bævle* og *kævle*. At *pludre* er ikke negativt, men det er vist forbeholdt en beskrivelse af lyde uden mening, som når spædbørn øver sig i sproglyde. Når voksnes tale ikke giver mening, er det at *vrøvle*. *Sige*, *ytre*, *udtale* og *rable* (af sig) skiller sig ud ved at være transitive, dvs. vi forventer et objekt knyttet til dem.

Der er også verber til rådighed om afvigende tale. Nogle mennesker læsper når de taler, dvs. producerer en for våd og kraftig s-lyd. Andre kan *snøvle* – enten pga. en simpel forkølelse, eller det kan være et sent udviklet talesprog. Mange – især drengebørn – har problemer med at *stamme* i perioder eller mere permanent. Det må dog understreges at problemer med læsper, snøvlen og stammen er uden for personernes umiddelbare kontrol, men at en indsats med en talepædagog oftest kan gøre en stor forskel. Om det er et tilsvarende problem at *dræve*, eller om det bare er et personlighedstræk at tale langsomt, har jeg ikke kunnet afgøre.

Når ældre mennesker ikke kan opfatte de yngres tale, beskyldes de sidste for at *mumle*. De gamle kan til gengæld have en ukontrolleret kæbe og komme til at *mimre* – med eller uden lyd.

Sorrig og glæde

En masse verber er sat i verden for at beskrive hvordan vi med munden udtrykker en sindstilstand eller et humør – helt uden at tale. I den glade ende kan munden *smile*, *le*, *fnise*, *grine*, *sprutte* og *hyle* (af grin) – med stigende intensitet og lyd. En ældre variant er *flire*, som ifølge ODS har grundbetydningen ›wise tænder‹, og som da dette ODS-bind redigeredes, allerede havde taget turen fra at betyde ›græde/flæbe‹ til at betyde ›fnise/grine‹. *Flire* lever stadig i norsk i den sene betydning, men mon nogen bruger ordet i dansk?

Mund-ord

- *bakke* (på pibe), *bappe*, *bide*, *bjæffe*, *brøle*, *bælle*, *bævle*, *bøvse*
- *drikke*, *dræve*
- *flire*, *flæbe*, *fløjte*, *fnise*, *fnyse*, *fråde*,
- *gabe*, *gispe*, *gnaske*, *gnægge*, *grine*, *growle*, *grynste*, *græde*, *guffe*, *gumle*, *gurgle*, *gylpe*
- *hikke*, *hikste*, *hoste*, *hulke*, *hvine*, *hviske*, *hvisle*, *hvæse*, *hyle*
- *jamre*, *jodle*
- *klukke*, *klynke*, *knase*, *knevre*, *kremte*, *kurre*, *kvidre*, *kvække*, *kværne*, *kysse*, *kæve*, *kævle*
- *le*, *læspe*
- *mimre*, *mukke*, *mumle*, *møsse*, *måbe*
- *nedsvælge*, *nippe*, *nynne*
- *pifte*, *pibe*, *pippe*, *pladre*, *pludre*, *pruste*, *pulse*, *puste*
- *rable* (af sig), *ralle*, *rappe* (eng.), *rømme* (sig), *ræbe*, *råbe*
- *savle*, *sige*, *skogre*, *skumme*, *skrige*, *skråle*, *skvadre*, *slikke*, *slubre*, *sludre*, *sluge*, *smaske*, *smile*, *snakke*, *snappe*, *snaske*, *snavle*, *snerre*, *snorke*, *snøfte*, *snøvle*, *smaske*, *spise*, *sprutte*, *spy*, *spytte*, *stamme*, *stønne*, *sukke*, *summe*, *suge*, *surmule*, *sutte*, *synke*, *syng*, *søbe*
- *tale*, *tiske*, *tralle*, *tude*, *tygge*, *tylle*, *tysse*
- *udtale*
- *vrisse*, *vræle*, *vrænge*, *vrøvle*
- *ytre*
- *æde*, *ævle*
- *ørle*
- *ånde*

En oldings mund kan sikkert *gnægge* nogenlunde harmløst, men ellers beskriver det en ildevarslende og hånlige latter på andres bekostning.

Det er også et udtryk for glæde når vi synger eller *skråler*. Højtideligt glade kan vi *kvæde*, og mere ungdommeligt kan vi *rappe* og *growle*. Der synges uden ord når der *tralles*, *nynnes*, *fløjtes* og *jodles* – det sidste kræver en veludviklet sangteknik, som få behersker og færre er rigtig begejstrede for. Man kan også indkassere oxytocinbelønning – og dermed glæde – ved at bruge munden til at *kysse*, *møsse* eller *snave*.

Af overraskelse eller forskrækkelse vil munden *måbe*, *gispe* eller *snappe* efter vejret, og i stadiet før man bliver i rigtigt dårligt humør, kan den *sukke*, *mukke*, *surmule* og *vrænge*. Derefter kan munden fortsætte på *jamre*-skalaen: *snøfte*, *græde*, *flæbe*, *hulke*, *hikste*, *tude*, *vræle* og også her *hyle*. Alternativt i vrede: *fnyse*, *vrisse*, *snerre*, *skumme* og *sprutte* (af vrede som af grin).

Sig det med dyr!

Lidt nærmere forbundet til talens indhold er en masse verber som sammenligner hvordan noget siges, med dyrenes lyde. Især i skønlitteraturen bruges disse verber i den anførende sætning, som knytter replikker til karaktererne. Og således kan fx *sagde han*, *svarede hun* og *spurgte de* erstattes med mere sigende verber som viser hvordan noget blev sagt – og dermed hvilken sindstilstand der lå bag.

Fra fuglenes lyde låner vi *pippe* – om noget der siges meget spagt og forsigtigt. Og *kvidre* om den glade og op-

stemte replik. Om en inviterende eller indsmigrende replik kunne beskrivelsen være *kurre*.

Med poetisk frihed kan man således sammenligne mennesketale med lyde fra forskellige fugle og fra slange, frø, bi, mus: *hvisle*, *kvække*, *summe* og *pibe*. Som hunden kan vi *bjæffe* og *snerre*, som katten *hvæse*, som ko eller tyr *brøle*, som hanen *gale* og som grisen *grynte*. Vi kan nærmest komme hele bondegården rundt, men måske er der alligevel grænser, for man kan vist ikke *mjave*, *gø*, *vrinske*, *rappe*, *kagle* og *bræge*?

Tilfældets logik

Man plejer at beskrive sprogtegnet som arbitrært, og med det menes den helt tilfældige sammenhæng mellem det sproglige udtryk og det som det henviser til. *Bord* og *stol* kunne lige så godt have heddet noget helt andet – hvilket de da også gør på andre, ikke-beslægtede sprog. Og fra lydene der indgår i ordene, til stavemåden er det igen helt tilfældigt hvad normen er landet på.

Lydene kunne også repræsenteres af andre kruseduller end det latinske alfabet, fx kunne vi under andre historiske udviklinger have beholdt runerne, eller vi kunne have været annekteret af andre kulturer og brugt helt andre alfabeter. Så selv om sprogbrugerne oplever sproget som både selvfølgelig og logisk, er der altså en høj grad af tilfældighed i opkomsten af et dansk talesprog og skriftsprog

Men hvordan stemmer det overens med alle disse lydmalende mund-ord, som jo ikke virker spor tilfældige? Et

bud kunne være at ord der skal beskrive noget lydligt materiale, oftest mimer eller i hvert fald tilnærmer sig lydene. Er der ikke lidt eksplosion i ordet *bombe*? (Medmindre der er tale om en *fffu-ser*!)

Blandt mund-ordene er *slubre* et godt eksempel. Prøv at lave voldsomme *slubre*-lyde, som hvis man skal demonstrere at noget smager lækkert. Prøv så at dissekere *slubre*lyden til en rækkefølge af enkeltlyde. Kan du høre et vådt, luftblandet l, dvs. s-l? Og derefter en opbremsning af *slubre*lyden med lukket mund – en slags baglæns b? Det vil sige s-l-b, og i den rækkefølge! Den mest passende vokallyd til *slubre*lyden er en å-lyd, for vi har at gøre med en mundstilling som i en tung indånding med afslappet mund. I vores skriftkonvention kan å-lyden repræsenteres af bogstavet u. Med s-l-u-b har vi altså efterlignet *slubre*lyden, og når vi tilsætter *-re*, så har vi gjort lyd-materialet til et verbum med et af de tilfældige suffikser som markerer verber i dansk. Prøv på samme måde at undersøge *gurgle*, og mærk hvordan *-rg-* må produceres længst tilbage i svælget – der hvor man *gurgler*!

At udånde

Der er også nogle mund-ord der knytter sig til respirationen. Det er ikke mundens hovedfunktion, men får vi ikke luft nok gennem næsen, tager vi jo munden til hjælp. Åndedrættet – ordets andetled er afledt af *drage* (›trække‹) – fungerer normalt uden megen lyd, men ved fysisk anstrengelse kan munden *pruste*, *stønne* og ånde tungt.

Og er luftvejene ikke farbare, kan de renses når vi *hoster* eller bare *rømmer* os. Hyppig og vanemæssig rømmen, beskrives af de ældre generationer som at *kremte*.

En udånding er det samme som at *puste ud*, men *puste* kan munden jo også på den varme kaffe. Afledt af puls burde *pulse* være sundt, men det beskriver en indånding gennem en cigar! Med den halve mund kan man tilsvarende *bappe* eller *bakke* på en pibe. Ved iltmangel og træthed *gaber* munden, og i den velgørende søvn *snorker* den når svælget udtørres. Og den dag man begiver sig ind i den evige søvn, kan man lukke øjnene og *ralle* sin sidste mundlyd.

*Pernille Frost, født 1959,
lærebogsforfatter, læsekonsulent og
tidligere redaktør på Mål og Mæle*